

TREBALL FINAL DE GRAU

**LES APROPIACIONS INDEGUDES DE MENORS A ESPANYA I ARGENTINA.
CRIM RECONEGUT O ENCOBERT?**

Facultat de Dret de la Universitat de Girona
Grau en Criminologia
2022-2023

Aina Ricart Ramon

Tutor: Ignacio González Sánchez

RESUM

Aquest treball s'emmarca en un anàlisi comparatiu, sobre el fenomen d'apropiació indeguda de menors en dos règims dictatorials: la dictadura de Francisco Franco a Espanya, que va tenir els seus inicis al 1939, i la dictadura militar argentina, la qual va començar amb el cop d'Estat del 24 de març de 1976. La finalitat és comprendre si a Espanya s'ha vulnerat el dret a la veritat de les víctimes i, per tant, si es tracta d'un crim reconegut, o bé encobert.

ABSTRACT

This article is framed in a comparative analysis of the phenomenon of misappropriation of minors in two dictatorial regimes: the dictatorship of Francisco Franco in Spain, which began in 1939, and the military dictatorship in Argentina, which began with the coup d'état of March 24, 1976. The aim is to understand whether the victims' right to the truth has been violated in Spain and, therefore, whether it is an acknowledged crime or a cover-up.

Title: Misappropriation of minors in Spain and Argentina: Recognized or covert crime?

Key words: misappropriations of minors, Franco's dictatorship, Argentine military dictatorship, crimes against humanity

Paraules clau: apropiacions indegudes de menors, dictadura franquista, dictadura militar argentina, delictes de lesa humanitat

ÍNDEX

1.Introducció	pàgina 4
2. Definició i origen dels conceptes: <i>expropiació</i> i <i>apropiació</i>	pàgina 5
3. L'apropiació indeguda de menors a Espanya:	pàgina 6
3.1.El context històric, polític i social de l'apropiació de menors	pàgina 6
3.2.L'organització del delictes	pàgina 7
3.3.Processos de denúncia i d'investigació del delictes	pàgina 8
4. L'apropiació indeguda de menors a Argentina:	pàgina 11
4.1.El context històric, polític i social de l'apropiació indeguda de menors	pàgina 11
4.2.L'organització del delictes	pàgina 12
4.3.Processos de denúncia i d'investigació del delictes	pàgina 13
5.Comparativa	pàgina 15
6.Conclusions	pàgina 16
7. Bibliografia i webgrafia	pàgina 18

1. INTRODUCCIÓ

L'apropiació il·legal de nens i nenes ha funcionat, des de temps remots, com una eina de control sobre els vençuts en les guerres i, tal i com afirma Souto, Luz C (2015), “como un dispositivo de perpetuación del poder de quienes detentan la hegemonía, ya sea política, religiosa, ideológica o territorial.”¹ Aquesta via no ha estat l'únic mecanisme de control i dominació per part dels estats dictatorials, ja que podríem parlar d'un conjunt de delictes reconeguts internacionalment com a crims d'estat -entre els quals trobem matances massives, neteja ètnica, tortures, etc-.

Com bé defineix Greco, Bárbara (2020), “de entre todos los horrores de los que se manchó el régimen de Franco, el de la sustracción de menores, es decir el robo de niños segregados, legalmente, de sus padres —republicanos— y encomendados a instituciones católicas que se encargaban de su adoctrinamiento, es el menos conocido y, al mismo tiempo, el más brutal y cruel.”² Per aquest motiu -i d'altres que mencionaré més endavant- considero important l'estudi de les apropiacions de menors que va tenir lloc a Espanya i Argentina que, Tot i la diferència temporal i geogràfica, presenta moltes semblances respecte a les causes, les conseqüències i les formes d'actuació. En ambdòs casos, els règims dictatorials van utilitzar als nens i nenes menors d'edat com a eina d'adoctrinament i repressió.

L'apropiació de menors suposa una greu violació dels drets dels nens i nenes; per aquest motiu, el Dret Internacional ofereix un marc jurídic per poder prevenir aquest tipus de situacions i proporciona eines per garantir la seva reintegració amb les famílies biològiques. Un dels principis fonamentals del Dret Internacional, que pren rellevància en relació amb l'apropiació de menors, és el principi d'interès superior de l'infant³ que, tal i com sosté Ravetllat Balleste, Isaac (2012) “ha sido recogido tanto por los textos internacionales como por las disposiciones europeas, nacionales y autonómicas más relevantes en la protección promoción de las personas menores de edad.”, per tal de reconèixer el tractament preferencial que han de rebre els menors.

L'elecció d'aquest tema es deu a l'interès per indagar en alguns dels arguments i procediments que es van utilitzar durant el terrorisme d'estat per dur a terme l'apropiació de nens i la substitució de la seva identitat. El treball tracta d'una revisió bibliogràfica a partir de la lectura de diferents articles científics, per tal de realitzar un anàlisi comparatiu de les apropiacions de menors que van tenir lloc durant els règims dictatorials a Espanya i Argentina. He considerat interessant la comparativa entre els dos països esmentats degut a la implicació per part d'Argentina en jutjar els delictes relacionats amb els robatoris d'infants a Espanya durant la dictadura franquista, així com el vincle entre ambdòs països per una història comuna i diversos fluxes migratoris que les acompanyen.

La finalitat del treball és comprendre perquè a Argentina els culpables dels fets van ser jutjats i penats, però, en canvi, a Espanya continua havent impunitat; per tant, l'objectiu radica en poder respondre si a Espanya s'ha vulnerat el dret a la veritat de les víctimes. Per poder assolir aquest objectiu, ha estat necessari examinar les característiques particulars de cada cas -les causes, les conseqüències, les formes d'actuar dels actors implicats en aquests fets i el paper de la societat civil en la lluita per a la recuperació de la veritat i la justícia-.

¹ Souto, Luz C. (2015). La apropiación de niños en España y Argentina. Dos políticas de la memoria. *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 40(1). Pàgina 248.

² Greco, Bárbara. (2020). *Luz C. Souto. Memorias de la orfandad. Miradas literarias sobre la expropiación / apropiación de menores en España y Argentina*. Madrid: Iberoamericana - Vervuert, 2019. América sin Nombre. Pàgina 135.

³ El principi d'interès superior de l'infant està contemplat a la Declaració de Ginebra de 1924 sobre drets del menor i reproduït en diferents instruments internacionals, tals com la Declaració Universal de Drets Humans de 1948 (article 25-2), la Declaració dels Drets del Nen de 1959, el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics adoptat per l'Assamblea General de les Nacions Unides al 1966 (articles 23 i 24), la Convenció Americana sobre Drets Humans de 1969 (Pacte de San José de Costa Rica) i la Convenció Sobre Drets de l'Infant adoptada per l'Assamblea General de les Nacions Unides el 20 de novembre de 1989 (article 3º- 1).

2. DEFINICIÓ I ORIGEN DELS CONCEPTES: *EXPROPIACIÓ* I *APROPIACIÓ*

Els conceptes prenen connotacions diferents segons la cultura i la societat en la que es troben. En aquesta línia, hem de tenir clar que el terme apropiació té un significat molt diferent en el context espanyol en relació amb el context argentí. Per aquest motiu, proposo utilitzar un concepte diferent per a cada cas analitzat.

En l'àmbit espanyol, la terminologia utilitzada és més diversa i podem trobar expressions com: “nens robats”, “nens desapareguts”, “nens perduts” i, molt poques vegades, “nens apropiats”. A més, com a punt de partida, l'article 253 del recull el delictes d'apropiació indeguda i estableix que:

“los que, en perjuicio de otro, se apropiaren para sí o para un tercero, de dinero, efectos, valores o cualquier otra cosa mueble, que hubieran recibido en depósito, comisión, o custodia, o que les hubieran sido confiados en virtud de cualquier otro título que produzca la obligación de entregarlos o devolverlos, o negaren haberlos recibido.”

Per tant, segons el Codi Penal espanyol, el delictes d'apropiació indeguda està relacionat amb el delictes de furt. En aquesta línia, considero que el concepte de sostracció de menors tampoc és el més adient en aquest cas, ja que actualment aquest delictes -recollit a l'article 225 bis del Codi Penal- posa l'enfocament en el progenitor que sense causa justificada sostreu al seu propi fill menor d'edat⁴.

Entre els investigadors hi ha diversitat d'opinions al respecte; tot i així, des del meu punt de vista, la postura que pren més sentit és la de Souto, Luz C (2014), ja que considera que és més oportú utilitzar el terme expropiació⁵, “porque se trata de una acción consumada por la administración, no por particulares.”⁶ No obstant, considero que és més adient fer ús del terme apropiació per tal de donar uniformitat al treball.

En el cas d'Argentina, la terminologia emprada per als investigadors de la matèria és centra en el terme apropiació. Seguint la postura de Souto, Luz C, considero necessari referir-se al terme apropiació, ja que l'Estat argentí “designó el acto delictivo, lo describió y lo sistematizó por medio del concepto apropiación.” No obstant, entre els investigadors es discuteix si el terme apropiació és realment funcional per a descriure els fets que van afectar al robatori de menors durant la dictadura militar. En aquesta línia, Pérez, Mariana Eva (2002) considera insuficient el terme apropiar, “ya que su estandarización se centra en “el apropiado” y “los apropiadores” pero deja fuera muchas otras víctimas, como son los familiares.”⁷

⁴ En base a l'article 225 bis del Codi Penal, no tothom pot ser autor d'un delictes de sostracció d'un menor; només ho poden ser els ascendents del menor o els parents del progenitor, fins al segon grau de parentesc.

⁵ A la RAE trobem que el significat d'expropiar és: “privar a alguien de la titularidad [de un bien] a cambio de una indemnización”.

⁶ Souto, Luz C. (2014). Panorama sobre la expropiación de niños en la dictadura franquista. Propuesta terminológica, estado de la cuestión y representaciones en la ficción. *Kamchatka, Revista de análisis cultural*. Pàgina 75.

⁷ Citat per Souto, Luz C. (2014). Panorama sobre la expropiación de niños en la dictadura franquista. Propuesta terminológica, estado de la cuestión y representaciones en la ficción. *Kamchatka, Revista de análisis cultural*. Pàgina 74.

3. LES APROPIACIONS DE MENORS A ESPANYA

3.1. EL CONTEXT HISTÒRIC, POLÍTIC I SOCIAL DE L'APROPIACIÓ INDEGUDA DE MENORS

Després de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) es va establir la dictadura franquista (1939-1975).

El període històric de la dictadura franquista fa referència al règim polític que va governar l'estat espanyol des de la victòria de les forces franquistes a la Guerra Civil el 1939, fins a la mort de Francisco Franco el 1975. Tal i com exposa Campos, Ricardo (2016) la dictadura franquista, instaurada definitivament el dia 1 d'abril de 1939, va tenir entre les seves preocupacions principals construir un Nou Estat de caràcter totalitari, fortament jerarquitzat i catòlic. Es tractava d'un sistema caracteritzat per la falta de llibertats civils i polítiques, la supressió de l'oposició política i la repressió sistemàtica de qualsevol forma de disidència.

Els historiadors Carme Molinero i Pere Ysàs (2010) han estudiat el règim des d'una perspectiva crítica i plantegen que va ser una dictadura autoritària i repressiva que va deixar profundes empremtes a la societat espanyola. D'acord amb aquests historiadors, el règim es va basar en la repressió i l'eliminació de qualsevol tipus d'oposició, i es va estendre al terreny social i cultural, imposant una ideologia conservadora i catòlica que va afectar profundament la vida de les persones.

Seguint les idees exposades per Molinero i Ysàs, durant la dictadura es van imposar lleis i mesures que restringien les llibertats civils i polítiques, i es van establir tribunals militars per jutjar els opositors. També es va promoure una política de censura i control dels mitjans de comunicació, cosa que dificultava la difusió d'idees contràries al règim. No obstant, Molinero i Ysàs destaquen que la violència i la repressió política i social va ser constant al llarg dels anys de la dictadura i que, fins i tot avui en dia, encara perdura l'impacte negatiu de tots aquests actes.

Ideològicament, el règim franquista es va caracteritzar per el seu nacionalcatolicisme, ideologia que fusionava elements del nacionalisme espanyol i del catolicisme. El règim va promoure una imatge d'Espanya com a nació catòlica i conservadora on l'Església catòlica va tenir un paper fonamental en la vida social i política. En paraules de Luque, Soledad i Esteso, María José (2018): "la excusa de la moral cristiana justificaba el robo de bebés y su reubicación en 'familias de bien'"⁸.

Tal i com afirmen Tébar, Javier i Toran, Rosa (2021), la maquinària repressiva del règim franquista va significar la derogació dels drets de les dones aconseguits durant la segona república i la impossibilitat de la seva emancipació econòmica i ciutadana per construir una societat disciplinada, patriarcal i nacionalcatòlica. Els únics espais tolerats per a la dona eren la llar i la família. Les dones van ser víctimes directes de la repressió franquista; no només per la pèrdua de pares, fills i companys, sinó i, sobretot, per la seva actuació durant la guerra en el bàndol republicà. D'acord amb aquests historiadors:

"Eran mujeres caídas, criminalizadas y psicotizadas por el pseudocientifismo del psiquiatra del régimen Antonio Vallejo-Nájera, orientado a expulsar de la sociedad a los elementos contaminados y contaminantes. Sufrieron incommensurables daños físicos y morales en las cárceles de Ventas, en Madrid, o en la de Les Corts, en Barcelona, escenarios de crueldades, fusilamientos, torturas y vejaciones, con una represión específica de género, desde los ataques a la maternidad a la separación de los hijos a los 3 años para reeducarlos en los nuevos valores, hasta el extremo reconocido hace poco tiempo, de robos de los niños y niñas, dados en adopciones ilegales a familias acomodadas o destinados a la reeducación en orfanatos."⁹

El psiquiatra Antonio Vallejo-Nájera es va posar al servei de Franco des de l'aixecament militar i va ser nomenat cap dels Serveis Psiquiàtrics Militars de la zona de Burgos. Tenia com a objectiu estudiar la raça espanyola i la seva superioritat, amb la intenció de purificar-la eliminant qualsevol forma de contaminació que fes

⁸ Luque, Soledad i Esteso, María José (2018). El robo de bebés desde una perspectiva de género. *Nuestra Historia*, 5. Pàgina 170.

⁹ Tébar, Javier i Toran, Rosa (2021). Vivir en dictadura. La desmemoria del franquismo. *El viejo topo*. Pàgina 171.

desaparèixer la seva puresa. Part de la seva formació havia tingut lloc a Alemanya, havent estudiat les teories nazis, de les quals era un gran admirador.

La inferioritat de raça podia corretgir-se, segons Vallejo, a la primerenca edat de la infància. Tal i com exposen Vinyes, Ricard., *et al.* (2002), “Vallejo alertava sobre el mal que podia fer, i feia, l’ambient democràtic als nens i nenes, i insistia en combatre la propensió degenerativa dels infants criats en ambients republicans segregant-los en centres adequats (xarxa assistencial falangista o catòlica), en els quals es promulgues “una exaltació de les qualitats biopsíquiques racials y eliminació dels factors ambientals que en el curs de les generacions condueixen a la degeneració del biotip”¹⁰

L’Acció Social de La Falange¹¹ i l’Església van jugar un paper molt important en aquesta depuració de la raça “salvant” als infants de tal patologia que podia transmetre’s de mares a fills. Tals robatoris eren freqüentment fets per a el benefici de les parelles fidels al règim que desitjaven tenir fills. Milers de menors van ser sostrets de les seves mares. Aquesta política de robatoris era, tal com defensa González Duró, Enrique (2012) política d’Estat. El Ministeri de Justícia tenia com a responsabilitat robar (el concepte que s’utilizava era recollir) a tots els fills dels assassinats, presos o desapareguts, amb la finalitat d’ “alliberar-los de la misèria material i moral que suposava el seu distanciament del nou Estat espanyol”.

En aquesta línia, Bonet (2013) afirma que “a partir de cierto momento, lo que fue una trama fruto de una política de eliminación de la disidencia pasó a ser una amplia red de tráfico de menores y adopciones ilegales que se convirtió en un engrasado engranaje de producción de ganancias económicas.”¹²

3.2. ORGANITZACIÓ DEL DELICTE

Per poder analitzar els fets que van tenir lloc a l’estat espanyol des de l’acabament de la guerra civil fins als anys 90, cal entendre bé la complexitat d’aquests.

Segons Luque, Soledad i Estesó, María José (2018) es contemplen tres fases i *modus operandi* destacables. La primera es relaciona amb els robatoris dels fills a les dones republicanes, principalment a les presons. La finalitat era separar els fills de les seves mares per tal que fossin educats per famílies partidàries al règim franquista, “dones de raça” que volien ser mares, però pot ser no podien.

Cal destacar que, per facilitar les adopcions il·legals, es van adoptar diferents mesures. D’una banda, el 4 de març de 1940 es va aprovar una Ordre estatal que, segons Vinyes Ribas, Ricard (2015), “estableció que las hijas e hijos de presas podían permanecer en la cárcel junto a sus madres hasta el cumplimiento de los tres años de edad para asegurar su lactancia.”¹³ A més, es va aprovar la Llei de 4 de desembre de 1941¹⁴ -vigent fins al 1985-, que, tal i com expliquen Vinyes, Ricard., *et al.* (2002): “permetia que tots aquells nens i nenes que no recordessin els seus noms, que haguessin estat repatriats per diversos mitjans, o que els seus pares no fossin localitzables, podien ser inscrits al Registre Civil, segons criteri dels Tribunals Menors, amb altres noms” i afegeixen que “en

¹⁰ Vallejo Nágera, Antonio. (1941). *Niños y jóvenes anormales*. Citat per Vinyes, Ricard., Armengou, Montse. i Belis, Ricard. (2002). *Els nens perduts del franquisme*. Edicions Proa. Pàgina 34.

¹¹ La Falange Española (FE) va ser un partit polític d’ideologia fascista i d’orientació nacionalcatoliscista. Va ser protagonista dels robatoris d’infants fins als anys 80.

¹² Bonet Esteva, Margarita (2013). *Los niños arrebatados por el franquismo a las mujeres. Constelaciones de casos, puntos de conexión y posibles abordajes penales*. Universitat Autònoma de Barcelona. Pàgina 11.

¹³ Vinyes Ribas, Ricard. (2015). *Estructura del sistema de capturas, deportaciones y pérdidas infantiles establecido por la dictadura del general Francisco Franco, 1938-1949*. Fibgar. Pàgina 5.

¹⁴ "Ley de 4 de Diciembre de 1941 sobre inscripción de niños repatriados y abandonados", (BOE n. 350 de 16/12/1941, pág. 9819-9820)

moltes ocasions, la documentació de naixement era alterada per impedir que els pares seguissin els rastres dels fills i facilitar les adopcions”¹⁵.

D'altra banda es va crear la Delegación Extraordinaria de Repatriaciones de menores que, tal i com afirma Souto, Luz C. (2014), “primero se encargó de las demandas legales de menores entre las naciones de acogida y de la distribución al llegar a España, pero que luego, al pasar al Servicio Exterior de la Falange optó por medidas más rápidas y eficaces, que incluían vigilancia, persecución y secuestro de los niños en los diferentes países de destino como fueron Francia, Bélgica, Gran Bretaña o México.”¹⁶ I paral·lelament es va crear el Patronato de la Mujer, amb la finalitat de, segons Mediavilla, Manu (2021) “la dignificación moral de la mujer, especialmente de las jóvenes, para impedir su explotación, apartarlas del vicio y educarlas con arreglo a las enseñanzas de la Religión Católica”¹⁷.

Les autores mencionades afirmen que la segona etapa és la més extensa, ja que abarca de l'any 1952 fins al final de la dictadura i raonen que, possiblement, el motiu per continuar amb aquesta tendència delictiva és la ideologia propugnada per el nacionalcatolicisme. Al desembre de 1952 s'aprova la llei que consolida el Patronato de Protección de la Mujer. El Patronato té com a missió protegir la moralitat de la dona i té competències de protecció a les dones de 16 a 21 anys (fins als 25 anys, en casos específics); de tal manera que eren les monges les que decidien el futur del nadó.

En aquesta segona fase, i la següent, el *modus operandi* és diferent a la primera; “la inmensa mayoría de robos se produce en clínicas y maternidades. Son en estos mismos centros donde se producen las desapariciones también durante la tercera etapa.” A més, “mientras que en la primera, las mujeres republicanas eran conscientes de que les arrebatában a sus hijas e hijos, las mujeres de las etapas posteriores eran engañadas al decirles que sus bebés habían muerto.”¹⁸ Cal afegir que, tal i com informa la Comissió Interdepartamental per a la Concreció d'una Estratègia Interdepartamental i Integral davant la Desaparició Forçada de Menors, l'augment de la demanda de nadons per adoptar, impulsa a convertir el negoció en una activitat delictiva de motivació econòmica

Així, doncs, es produeix una evolució entre les etapes, degut a la continuïtat dels fets i, segons, Duva, Jesús y Junquera, Natalia (2011), gràcies a una trama articulada en què “monjas y médicos ultra católicos decidieron rectificar juntos los renglones torcidos escritos por Dios (...) a salvar a aquellos niños que habían nacido en las familias equivocadas”. Així mateix, Vinyes, Ricard, *et al.* (2002), afirmen que “l'expansió del fenomen segregacionista es va produir a l'empareda d'una legislació d'aparença benèfica, destinada a la protecció dels fills de presos, d'afussellats, de republicans confinats en camps de concentració de França o als Lager nazis, o de pares desapareguts per motivacions polítiques.”¹⁹

3.3. PROCESSOS DE DENÚNCIA I D'INVESTIGACIÓ DEL DELICTE

Les denúncies i els processos judicials contra les apropiacions de menors durant el règim franquista no van començar a produir-se fins l'any 2006, aproximadament. I és que, tal i com afirma López, Pedro (2014), “el espíritu de la Transición consistió en un olvido pactado del pasado bajo el supuesto de que ese olvido era necesario para un futuro democrático.”²⁰ Així, doncs, totes les lleis que van ser aprovades al finalitzar la dictadura

¹⁵ Vinyes, Ricard., Armengou, Montse. i Belis, Ricard. (2002). *Els nens perduts del franquisme*. Edicions Proa. Pàgina 55.

¹⁶ Souto, Luz C. (2014). Panorama sobre la expropiación de niños en la dictadura franquista. Propuesta terminológica, estado de la cuestión y representaciones en la ficción. *Kamchatka*, Revista de análisis cultural. Pàgina 76.

¹⁷ Reportatge d'Amnistia Internacional a Mediavilla, Manu (2021). Sustracciones ilegales de bebés en España.

¹⁸ Luque, Soledad i Estesó, María José. (2018). El robo de bebés desde una perspectiva de género. *Nuestra Historia*, 5. Pàgina 169.

¹⁹ Vinyes, Ricard., Armengou, Montse. i Belis, Ricard. (2002). *Els nens perduts del franquisme*. Edicions Proa. Pàgina 24.

²⁰ López, Pedro (2014) *Crímenes del franquismo, derecho y justicia transicional*. In III Congreso Internacional de Derechos Humanos, 30-31 octubre 2014, Tunja (Colombia). Pàgina 2.

van servir com a suport per a oblidar el passat, ja que, en la línia del que sosté De Lorenzi *et al.* (2019) “no tienen por objetivo la averiguación de lo ocurrido con los niños del franquismo o la restitución de la identidad de los afectados, sino que se centran en la reparación económica de los daños.”²¹

No obstant, al 1982, un grup de persones que sospitaven haver estat víctimes de l’apropiació de menors durant el règim franquista va crear l’Associació Nacional d’Afectats per a les Adopcions Irregulars (ANADIR). ANADIR va començar a investigar i recopilar proves sobre aquests casos, i al 1986 va presentar una denúncia davant l’Audiència Nacional a Espanya, acusant a metges, religiosos i funcionaris públics de participar en la trama de robatoris de nadons. No obstant, la denúncia va ser arxivada.

Tot i això, la persistència per la recuperació de la memòria ha aconseguit rescatar de l’oblit els crims del franquisme. En aquest sentit, l’any 2002 l’emissió del documental *Els nens perduts del franquisme* a Tv3 -basat en les investigacions de l’historiador Ricard Vinyes-, va permetre visibilitzar i donar veu a moltes mares silenciades, a qui els hi havien robat els fills i filles durant la dictadura espanyola.

No va ser fins a l’octubre de 2008, quan el jutge de l’Audiència Nacional, Baltasar Garzón, va obrir per primera vegada una causa per investigar els crims dels franquisme, després de rebre una querrela presentada per familiars i associacions de desapareguts, que reclamaven la investigació dels crims comesos durant el règim franquista. El Tribunal Suprem, en la sentència coneguda com “el cas de la Memòria Històrica”, va declarar que els fets que pretenia investigar l’exmagistrat no poden ser qualificats de crims de lesa humanitat perquè, en el seu moment, no eren considerats com a tals per l’ordenament jurídic espanyol i, en conseqüència, no poden ser investigats per la justícia espanyola.

Segons el Tribunal Suprem, al haver transcorregut més de vint anys des de la comissió dels fets, els delictes es consideren preescrits. No obstant, Amnistia Internacional afirma que aquestes interpretacions per part del Tribunal Suprem vulneren el dret internacional, ja que impedeixen l’enjudiciament degut al “principio de irretroactividad de la ley penal”²².

Mediavilla, Manu (2021) sosté que “esta interpretación del principio de legalidad penal por parte del Tribunal Supremo se opone al derecho internacional, porque la costumbre internacional sí tenía fuerza jurídica suficiente para permitir el enjuiciamiento de los responsables de los crímenes de la Guerra Civil y el franquismo en el momento de su comisión.”²³ i afegeix que “las conductas constitutivas de crímenes de guerra fueron previstas por las Convenciones de La Haya de 1899 y 1907 sobre el derecho de la guerra. En consecuencia, en el momento en que se cometieron los crímenes denunciados (1936-1951), tales conductas ya constituían crímenes de derecho internacional.”²⁴

Davant d’aquesta violació dels drets humans per part de l’estat espanyol, és necessari revisar las obligaciones internacionales que hauria de complir aquest en relació amb el dret de les víctimes a accedir a la veritat, a la reparació i a obtenir les garanties de no repetició dels fets. No obstant, és important tenir clar que l’Estat espanyol ha anat posant entrebanes al llarg de la història per tal de no complir amb la legislació internacional. En aquesta línia, tal i com sosté Vanyó Vicedo, Raquel (2020), “para poder apreciar la concurrencia de un crimen de lesa humanidad, el artículo 7 del Estatuto de Roma (...) exige la concurrencia de dos requisitos. De un lado, el elemento objetivo, que redunde en la comisión de cualquiera de las conductas señaladas en el apartado 1, entre las que figuran: la desaparición forzada de personas (letra i) y la cláusula general “otros actos inhumanos de carácter similar que causen intencionalmente grandes sufrimientos o atenten gravemente contra la integridad física o la salud mental o física (letra k).”²⁵

²¹ De Lorenzi, Mariana., Gallego, Aranzazu. i Fernández, Paulina. (2019). Adopción y derechos. El acceso a los orígenes en Argentina, Chile y España. Ediciones Universidad de Salamanca. América Latina Hoy, 83. Pàgina 15.

²² Aquest principi determina que les lleis penals només produeixen efectes a partir de la seva entrada en vigor.

²³ Reportatge d’Amnistia Internacional a Mediavilla, Manu (2021). Sustracciones ilegales de bebés en España.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Vanyó Vicedo, Raquel (2020). La desaparición forzada de la identidad: le justicia internacional como antídoto a la impunidad en el caso de los niños robados. *ANIDIP*. 8. Pàgina 14.

Les víctimes d'aquests robatoris són les mares biològiques i els nadons, principalment, però també la resta de familiars. No obstant, no es troben protegides per llei; la *Ley 52/2007, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura*, no va assumir els principis del dret internacional, ja que segons Peris Muiños, María Isabel (2016) “prescinde, en términos absolutos, de principios como el derecho de la víctima a dirigirse contra el autor”. Aquesta falta de predisposició per a investigar els fets constitutius de delictes durant la repressió franquista impedeix que es pugui complir el dret de les víctimes a ser reconegudes, a la seva pròpia identitat i a obtenir la veritat.

Quant a la qualificació jurídica del delicte en qüestió, segons Sanz-Diez, Marina (2013) “existen divergencias sobre la calificación jurídica que deben recibir estos hechos.”, sobretot tenint en compte les distincions entre la doctrina espanyola i la internacional. Per tant, tenint en compte l'organització per part dels actors responsables dels robatoris de menors i de nadons, així com l'activitat burocràtica que es va haver de dur a terme per fasificar defuncions i adopcions il·legals, és evident que estem davant d'una diversitat de delictes contemplats en l'actual Codi Penal espanyol, tot i que no s'hagin jutjat els fets com a tals.

D'una banda, a partir de la revisió del Codi Penal actual, trobem diversos aspectes a destacar; es sancionen les conductes de suposició de part, ocultació i entrega d'un fill i tràfic de menors. La suposició de part consisteix en simular l'enllumenament d'un fill, fent passar a un menor com a fill d'una dona que realment no és la seva mare i atribuint-li, per tant, una fil·liació materna que no és la seva -es castiga amb pena de presó de sis mesos a dos anys-. Quant al delicte d'ocultació i entrega d'un fill, es pot tractar d'un delicte d'ocultació física -implica qualsevol acte que eviti el coneixement de l'existència del nen per part de la família o d'ocultació jurídica -implica falsejar la identitat o existència del fill-. Finalment, el tràfic de menors comporta l'entrega de menors a canvi d'una compensació econòmica.

L'article 220.2 estableix que “se impondrá a quien ocultare o entregare a terceros una persona menor de dieciocho años para alterar o modificar su filiación.” la pena de presó de sis mesos a dos anys. L'article 221.1 castiga amb pena de presó d'un a cinc anys i inhabilitació per a l'exercici de la pàtria potestat i tutela el que s'ha denominat com a tràfic de nens, és a dir, l'entrega de menors a canvi d'una compensació econòmica; i a l'article 222 el legislador afegeix que, “el educador, facultativo, autoridad o funcionario público que, en el ejercicio de su profesión o cargo, realice las conductas descritas en los dos artículos anteriores, incurrirá en la pena en ellos señalada y, además, en la de inhabilitación especial para empleo o cargo público, profesión u oficio, de dos a seis años.”²⁶

D'altra banda, segons Sanz-Diez, Marina (2013), “bajo la vigencia del Código Penal de 1973, hay que indicar que en el citado cuerpo legal los tipos contenidos en los actuales artículos 220 y ss. –suposición de parto, entrega de un menor y sustitución de un niño por otro- quedaban sancionados en el artículo 468 del Código Penal de 1973 con la pena de presidio menor (6 meses y un día a 6 años) y multa; y respecto al delito contra la libertad, el citado cuerpo legal contenía un tipo específico, en el artículo 484, en el que se sancionaba la sustracción de un menor de 7 años con la pena de presidio mayor (6 años y un día a 12 años), precepto que fue derogado con la entrada en vigor del Código Penal de 1995.”²⁷

Cal destacar que, gràcies a la lluita del moviment memorialista, aquests delictes han captat l'atenció de de la justícia argentina, una atenció que fins aleshores no havia obtingut per part de la justícia espanyola. El 14 d'abril de 2010 dos familiars de víctimes espanyoles van haver d'acudir a la justícia argentina per interposar la querella -que rep la numeració 4591/2010- per genocidi i crims de lesa humanitat comesos per l'Estat Espanyol durant la dictadura franquista. Des de aleshores, a aquesta querella inicial se li han anat sumant constantment casos, fins al punt que al 2021, la querella -coneguda com a Querella Argentina- reben suport institucional i al 2013 la jutgesa María Servini de Cubría dicta l'ordre de detenció via Interpol contra diversos torturadors franquistes.

²⁶ La formulació de l'article 8 és semblant a la de la Declaració Universal dels Drets Humans.

²⁷ Sanz-Diez, Marina. (2013). La entrega de menores eludiendo los procedimientos legales de adopción. Delito contra las relaciones familiares y detenciones ilegales. Sobre el llamado “robo de bebés”. *Revista Europea de Derechos Fundamentales*. Pàgina 185.

Un any més tard, al 2011 el Parlament Europeu va aprovar una resolució instant a Espanya a investigar i aclarir els casos d'apropiació de menors durant el règim franquista i al 2018 el Congrés dels Diputats d'Espanya va aprovar una proposició no de llei per a la creació d'una comissió d'investigació sobre el tema.

4. L'APROPIACIÓ DE NENS I NENES A ARGENTINA

4.1. EL CONTEXT HISTÒRIC, POLÍTIC I SOCIAL DE L'APROPIACIÓ INDEGUDA DE MENORS

La dictadura militar argentina és un període que els historiadors situen entre l'any 1976 i 1983, caracteritzat per un govern militar que s'auto qualificava com a responsable d'un "procés de reorganització nacional". Durant aquest període el govern militar va prendre el control del país i va suspendre les garanties constitucionals, va establir un règim de "terrorisme d'estat" que a incloure la desaparició forçada de persones, la tortura i l'assassinat de milers de ciutadans. Aquesta dictadura va comptar amb el suport de les forces armades, de l'elit empresarial i dels sectors conservadors de la societat.

El concepte terrorisme d'estat fa referència a una pràctica efectuada per els governs i les autoritats mitjançant l'ús de la violència i la intimidació per aconseguir objectius polítics i socials. Segons la definició de la Comissió Internacional de Juristes, el terrorisme d'estat es refereix a "l'ús sistemàtic o indiscriminat de la violència per part dels estats o dels seus agents contra la població civil per aconseguir objectius polítics, socials o econòmics." Tanmateix, Feierstein, Daniel (2010), relaciona el concepte de terrorisme d'estat amb el de genocidi²⁸: "la caracterización como genocidio da cuenta de un proyecto global en el cual el ejercicio del terror y su difusión en el conjunto social es elemento constituyente y fundamental de la práctica."

Les lleis fonamentals del govern militar argentí van ser la proclama, l'acta amb el propòsit i els objectius de l'anomenat procés de reorganització nacional, les bases per a la intervenció de les forces armades i un estaut. A partir d'aquí, el règim militar va ser conegut com el *Proceso*. Els objectius assenyalats a l'acta, tal i com afirmen Alberto, Carlos i García, César A (1992), són accionar les institucions revitalitzades, la vigència de la moral cristiana, de la tradició nacional i de la dignitat de l'ésser argentí i la seguretat nacional amb l'erradicació de la subversió.

Per assolir aquests objectius, el govern militar argentí va crear un sistema de captura i desaparició de persones considerades subversives. Aquesta pràctica, que va tenir lloc en nombrosos centres clandestins de detenció, consistia, principalment, en sostroure i, posteriorment, falsejar la identitat dels nens i nenes sostrets. És important saber que, tal i com explica Laino, Fabricio (2020) als pares biològics se'ls mentia dient que els menors havien mort a l'orfanat o durant el part, fins a tal punt que es donaven certificats de defunció falsos.

De Lorenzi et al. (2019) afirmen que "una de las prácticas más comunes es la apropiación sistemática de los hijos e hijas de estos opositores (ya sea que fueran *chupados* junto con sus padres o apropiados luego de su nacimiento en cautiverio) con la imposición de una nueva identidad como si fueran biológicos o adoptivos de las personas a quienes eran entregados (en ocasiones adeptas al régimen)"²⁹.

²⁸ Tal com explica Torremare, Guillermo F. (2019), "el término genocidio fue ideado por el jurista Raphael Lemkin (1900-1959) para conceptualizar la matanza que intenta destruir la identidad de los oprimidos e imponer en su lugar la identidad del opresor."

²⁹ De Lorenzi, Mariana., Gallego, Aranzazu. i Fernández, Paulina. (2019). Adopción y derechos. El acceso a los orígenes en Argentina, Chile y España. Ediciones Universidad de Salamanca. América Latina Hoy, 83. Página 13.

4.2. ORGANITZACIÓ DEL DELICTE

Durant l'última dictadura militar argentina va ser sistemàtica la pràctica de segrests i desaparicions de persones contràries al règim, amb l'objectiu de frenar la subversió de certs grups polítics. Aquesta causa es coneix com "Plan sistemático" i, tal i com descriu Diz, María Luisa (2019), "fue una práctica única y distintiva del terrorismo de Estado en Argentina."³⁰

En el desenvolupament d'aquests fets van participar diferents actors, principalment funcionaris de l'estat, com militars i metges, així com treballadors administratius i funcionaris judicials. Al respecte, Laino Sanchis, Fabricio (2020) afirma que "este crimen se produjo en numerosos centros clandestinos de detención de diferentes regiones del país, al mando de diferentes cuerpos de las fuerzas armadas y de seguridad, implicando así a las tres armas (Ejército, Armada y Fuerza Aérea), a las fuerzas de seguridad nacionales (Gendarmería, Prefectura y Policía Federal) y a distintas fuerzas de seguridad provinciales, en especial la Policía de la Provincia de Buenos Aires."³¹

Segons Perelló, C. S. (2019), "los niños quedaban en poder de los represores durante las redadas y allanamientos en sus domicilios o tras su nacimiento durante el cautiverio de sus madres en centros clandestinos de detención (...); la norma era que poco después del nacimiento fueran separados de sus madres, y las mujeres en la mayoría de los casos eran asesinadas."³² La majoria d'aquests nens i nenes que quedaven en mans de les forces armades eren apropiats i entregats a alguna família partidària del règim. Per tal de fer mitjanament legal el procés d'adopció, Amantze (2013) destaca dues metodologies: un mitjà consistia en "la inscripción de esos niños como hijos propios en los Registros Civiles a partir de un certificado falso de nacimiento expedido por un médico"³³; generalment en el cas dels nens i nenes nascuts en centres clandestins de detenció³⁴. L'altre via per legalitzar l'apropiació va ser la institucionalització i l'adopció dels nens i nenes, "la mayoría de ellos sobrevivientes de operativos antisubversivos"³⁵. Aquestes pràctiques es basaven en la creència que una família que acollia a un/a nen/a, tot i que fos a través de mitjans irregulars i poc legals, li estava fent un bé al salvar-lo d'un suposat abandonament.

Quant als actors perpetradors, Souto, Luz C. (2021) destaca que "los perpetradores no solamente son los militares responsables de la tortura de desaparición, sino que también entrarían como ejecutores del delito de lesa humanidad aquellos padres y madres que, sabiendo la procedencia de los niños, los educaron como propios, cambiaron sus nombres y falsificaron documentos para que los bebés aparecieran como hijos biológicos."³⁶ L'autora a través de l'anàlisi de diferents relats, sosté que les mares apropiadores es classifiquen en dos tipologies: "o bien son mujeres convencidas del discurso dictatorial y apoyan incondicionalmente las actividades de sus maridos, padres o hermanos; o bien son mujeres maltratadas, anejanadas, madres abatidas que no se rebelan ni denuncian por miedo o porque han enloquecido"³⁷.

³⁰ Diz, María Luisa. (2019). Abuelas de Plaza de Mayo, hijos de desaparecidos, nietos recuperados y hermanos: de las "labores detectivescas" a las acciones y producciones culturales, artísticas y mediáticas. *Hallazgos*, vol. 16, núm. 31. Pàgina 7.

³¹ Laino Sanchis, Fabricio. (2020). La apropiación de niños y niñas en el marco del terrorismo de Estado y las luchas por su restitución en Argentina (1975-actualidad). *Revista Universitaria de Historia Militar*. Volumen 9, número 19. Pàgina 234.

³² Perelló, C. S. (2019). Una mirada comparativa sobre la sustracción de menores en dictaduras y los procesos de denuncia. *Trabajos y Comunicaciones* (50), e094. Pàgina 5.

³³ Amantze Regueiro, Sabina (2013). El secuestro como abandono. *Adopciones e institucionalizaciones de niños durante la última dictadura militar*. R. Katál, Florianópolis, v. 16, n. 2. Pàgina 176.

³⁴ L'estratègia de les forces armades va ser crear una extensa xarxa de centres clandestins de detenció, coneguts com CCD. La majoria estaven ocults dins de dependències oficials de les forces armades.

³⁵ Amantze Regueiro, Sabina (2013). El secuestro como abandono. *Adopciones e institucionalizaciones de niños durante la última dictadura militar*. R. Katál, Florianópolis, v. 16, n. 2. Pàgina 176.

³⁶ Souto, Luz C. (2021). Los hijos del aire. Intersecciones en las novelas de autores españoles y argentinos sobre robo de niños. En *Decir desaparecido(s) II: Análisis transculturales de la desaparición forzada*. *Lit Ibéricas*. Pàgina 76.

³⁷ *Ibidem*. Pàgina 76.

4.3. PROCESSOS DE DENÚNCIA I D'INVESTIGACIÓ DEL DELICTE

És important analitzar la lluita posterior que van haver d'encarar els familiars de les nenes i els nens apropiats, juntament amb diverses organitzacions per localitzar-los i restituir la seva veritable identitat. A partir de 1979 i, per tant, durant el període dictatorial, van començar a formular-se denúncies i a visibilitzar-se els casos d'apropiacions de menors; això va ser possible, segons Segons Diz, María Luisa (2019), gràcies a la col·laboració de dos actors principals: les víctimes -menors que havien estat traslladats a centres clandestins de detenció i després havien marxat a l'exili- i els familiars organitzats -van reunir molts testimonis i van dedicar-se a agrupar tota la informació que tenien al respecte-.

El nucli inicial d'aquesta recerca per part dels familiars va ser l'Asociación Madres de Plaza de Mayo, que va ser fundada a l'abril de 1977 i, l'Asociación Abuelas de Plaza de Mayo, fundada a l'octubre de 1977.³⁸ Tot i que el treball d'ambdòs va ser reconegut a l'àmbit nacional, és cert que la figura de les Abuelas de Plaza de Mayo -representada, principalment per un mocador blanc- va ser coneguda internacionalment. Segons Diz, María Luisa (2019), durant els primers mesos de feina, hi va haver disputes entre les Madres de Plaza de Mayo i les Abuelas de Plaza de Mayo; “si bien las madres insistían en que las abuelas tenían que formar un mismo grupo con ellas, ya que ambas tenían hijos desaparecidos, las abuelas pensaban que su búsqueda era distinta porque la situación de los bebés y niños secuestrados por las Fuerzas Armadas y de Seguridad era diferente de la de sus padres, y se precisaban estrategias y metodologías específicas para recuperarlos.”³⁹

El treball de las Abuelas de Plaza de Mayo va consistir en crear una àmplia xarxa de recolecció informal de dades que, segons esmenta Diz, María Luisa (2019), es va constituir en tres eixos d'investigació:

“En primer lugar, una búsqueda documental que implicaba recoger información de diversas fuentes, en particular, testimonios de enfermeras que habían presenciado partos en hospitales militares o centros clandestinos de detención, revisar certificados de nacimiento, reparando en aquellos firmados por médicos vinculados con la represión o en los que se señalaba que el parto había sido domiciliario, así como registros de adopciones que parecieran sospechosas, y tomar fotos de niños que podían llegar a ser sus nietos en jardines de infantes y escuelas. En segundo lugar, el diseño y la ejecución de acciones de camuflaje para intervenir en lugares públicos y privados sin ser descubiertas, tales como internarse en un sanatorio psiquiátrico para seguir una pista, disfrazarse de enfermera, trabajar como empleada doméstica en una casa para estar cerca de un menor, pasar por un domicilio simulando promocionar productos para bebés a fin de conseguir datos o llegar a ver a un menor. En tercer lugar, la recepción de datos y de denuncias de posibles casos de apropiación que eran aportados por parte de la ciudadanía, como vecinos de mujeres que habían aparecido con bebés sin haber estado embarazadas.”⁴⁰

El mes de desembre de 1983, Argentina va recuperar la democràcia, després de set anys de dictadura militar. El president Alfonsín va ordenar portar a judici als ex comandants per crims contra la humanitat. Aquests haurien de d'haver estat jutjats per un tribunal militar; no obstant, la competència va recaure en mans del fiscal d'estat Julio Strassera. El dia 9 de desembre de 1985, dia de la sentència, el tribunal va condemnar a Jorge Rafael Videla, Eduardo Emilio Massera, Orlando Ramón Agosti, Roberto Eduardo Viola i Armando Lambruschini; no obstant, el tribunal va absoldre a Omar Grafigna, Leopoldo Fortunato Galtieri, Jorge Isaac Anaya i Basilio Lami Dozo. Aquest judici, conegut com el Juicio de las Juntas, va ser la primera vegada en la història universal que un tribunal civil condemna a una dictadura militar.

Tal i com exposa Urosevich, Florencia (2012), “los hechos indagados en el marco de este juicio, englobados dentro de la categoría “apropiaciones”, son las sustracciones, retenciones y ocultaciones de los menores de 10 años (...) así como el haber hecho inciertas, ocultado o suprimido sus identidades y falsedades

³⁸ Es tracta de dues associacions diferents que naixen sota la mateixa necessitat de conèixer què va passar amb els seus fills o néts. Actualment Abuelas de Plaza de Mayo està presidida per Estela de Carlotto i Madres de Plaza de Mayo per Hebe de Bonafini. Actualment les Madres de Plaza de Mayo estan dividides en Madres de Plaza de Mayo i Madres de Plaza de Mayo Fundadoras.

³⁹ Diz, María Luisa. (2019). Abuelas de Plaza de Mayo, hijos de desaparecidos, nietos recuperados y hermanos: de las “labores detectivescas” a las acciones y producciones culturales, artísticas y mediáticas. *Hallazgos*, vol. 16, núm. 31. Pàgina 9.

⁴⁰ *Ibidem*. Pàgina 10.

documentales llevadas a cabo para posibilitar tales ocultamientos desplegadas por diversos agentes del estado, o personas que actuaron con la autorización, el apoyo o la aquiescencia del mismo...”⁴¹ i afegeix que el tribunal sosté que aquests fets “... deben ser calificadas como desaparición forzada de personas (...) A dicha conclusión arribamos luego de verificar la concurrencia de los tres elementos constitutivos de la figura, cuales son: “a) la privación de la libertad, b) la intervención directa de agentes estatales o por la aquiescencia de éstos, y c) la negativa de reconocer la detención y de revelar la suerte o paradero de la persona interesada.”⁴²

L’any 1984 la Comissió Nacional sobre Desaparició de Persones -CONADEP⁴³- va elaborar l’Informe Nunca Más, que constitueix, segons Arnosó *et al.* (2013) “las primeras acciones basadas en el principio de verdad implementadas en Argentina para hacer frente al pasado represivo de la última dictadura militar.”⁴⁴ Aquest informe es va redactar en base a la recolecció de testimonis de víctimes de delictes comesos per part del govern militar argentí. Segons Arnosó *et al.* (2013) les dades de l’Informe es van utilitzar en els judicis per acusar als culpables dels delictes de lesa humanitat.

Actualment, existeixen una sèrie de lleis de caràcter nacional que donen protecció a les víctimes d’apropiació per part de l’Estat. Aquestes són: la *Ley Nacional n. 23.511*, gràcies a la qual es va crear el Banco Nacional de Datos Genéticos⁴⁵. També va ser possible, gràcies a la labor de les Abuelas de Plaza de Mayo, la creació de la Comisión Nacional por el Derecho a la Identidad⁴⁶; la CIDN es troba recollida a la *Ley Nacional n. 25.457*⁴⁷.

Per últim, la *Ley Nacional n. 25.914* estableix “beneficios para las personas que hubieren nacido durante la privación de la libertad de sus madres, o que siendo menores hubiesen permanecido detenidos en relación a sus padres, siempre que cualquiera de éstos hubiese estado detenido y/o desaparecido por razones políticas, ya sea a disposición del Poder Ejecutivo nacional y/o tribunales militares.” Cal afegir, però, que la mateixa llei estableix que “el presente beneficio es incompatible con cualquier indemnización percibida en virtud de sentencia judicial, con motivo de los hechos contemplados en la presente.”

⁴¹ Urosevich, Florencia. (2012). Los modos en que la apropiación de niños desarrollada durante el Proceso de Reorganización Nacional (1976-1983) es narrada por la justicia argentina. Análisis de la sentencia conocida como “Plan Sistemático de Apropiación de Menores”. Pàgina 3.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ La CONADEP va ser creada per el president Alfonsín per investigar la repressió que va dur a terme l’estat argentí durant l’última dictadura militar, entre 1976 i 1983. Araneta i Massano (2020) destaquen que “El límite de tiempo para hacer la investigación era seis meses, luego de los cuales la Comisión debía emitir un informe final. El informe fue entregado el 20 de septiembre de 1984, dado que se estableció una prórroga de tres meses a lo acordado por el decreto de creación.” (pàgina 14).

⁴⁴ Arnosó Martínez, Maitane; Bombelli, J. Ignacio; Muratori, Marcela; Mele, Silvia V i Zubieta, Elena M. (2013) La CONADEP y el Informe Nunca Más: conocimiento, eficacia y emociones asociadas. Facultad de psicología -UBA. Secretaría de investigaciones. Anuario de investigaciones, volumen XX. Pàgina 197.

⁴⁵ El BNDG es va crear durant el mandat del president Alfonsín, a petició expressa de les Abuelas de Plaza de Mayo. Posteriorment, gràcies als avenços científics i tecnològics, es va poder incorporar la metodologia de l’ADN per a la identificació biològica dels nens i nenes apropiats que havien estat apropiats.

⁴⁶ La CIDN és de caràcter mixt; funciona en l’àmbit de la Secretaria de Drets Humans del Ministeri de Justícia, Seguretat i Drets Humans. Està integrada per funcionaris de l’estat argentí i per representats de les Abuelas de Plaza de Mayo. Cal afegir que sota l’àmbit d’aquesta comissió es publica el *Decreto n. 715/2004*.

⁴⁷ L’article 1 estableix que “la presente ley tiene por objeto reconocer y garantizar el pleno ejercicio del derecho a la identidad biológica, facilitando la investigación y búsqueda de información a toda persona que presuma que su identidad ha sido suprimida, modificada o alterada.”

5. COMPARATIVA

En els apartats anteriors he analitzat, a través d'una recerca bibliogràfica, de quina manera la dictadura franquista i la dictadura militar argentina van perpetrar una sèrie de violacions dels drets humans. Una d'aquestes repressions es va centrar concretament en els fills i filles de les famílies contràries al règim, que van ser utilitzats com a arma política per reprimir als dissidents i controlar el poder del règim. Com a punt de partida, i en paraules de Vinyes, Ricard *et al.* (2002) “establir comparances és important, necessari per comprendre millor la naturalesa de cada fenomen contrastat i per extreure'n també les semblances que posen en relleu, o no, l'existència d'una lògica repressiva i no tan sols una brutalitat espontània.”.

Souto, Luz C. (2014), considera que “no se pueden igualar las apropiaciones argentinas a las del franquismo porque en España precede a los robos una guerra de tres años, que dejó como saldo miles de huérfanos; porque esas sustracciones se consolidaron en una dictadura de cuatro décadas; porque el régimen no acabó con un derrocamiento sino con la muerte natural del dictador.”⁴⁸ En la mateixa línia, Souto, Luz C. (2021) sosté que “los procesos dictatoriales en España y Argentina han sido disímiles, como también las circunstancias y las consecuencias. Las víctimas de uno y otro lado también se han enfrentado a diferentes escenarios, con desiguales circunstancias y posibilidades de reparación.”⁴⁹

La distinció principal entre ambdòs casos analitzats radica en què Argentina pren rellevància davant d'Espanya com a exemple i model de lluita per la memòria dels familiars de les víctimes. Al respecte, De Lorenzi *et al.* (2019) sostenen que “el Poder Ejecutivo argentino también ha sabido idear más mecanismos institucionales de reparación de los que existen en España”⁵⁰. A més, cal tenir en compte que els robatoris a Espanya, segons Souto, Luz C. (2014), “no fueron clandestinos como en el caso argentino (...) La España vencedora creía necesario reeducar a los niños de los rojos, hubo teorías que avalaron la segregación y un proceso de normalización pública.”⁵¹

Per poder comprendre bé les diferències entre les dues dictadures considero que és important analitzar com s'hi va arribar, com es va actuar en el procés -qui van ser les víctimes, els perpetradors, els col·laboradors, etc.- i el com s'han jutjat aquests fets en els països mencionats. Per a realitzar aquest anàlisi he pres com a referència el treball de Souto, Luz C (2015), on destaca diverses dicotomies que mencionaré a continuació.

Per poder entendre com va ser possible l'apropiació de menors d'edat a mans de l'Estat, és necessari entendre el context històric i social d'ambdòs règims dictatorials, i la distribució del poder d'aquests. Argentina venia d'un règim de 7 anys i d'haver passat per 4 Juntes Militars i haver tingut 11 líders diferents; per tant, a Argentina no hi va haver guerra però hi havia dictadura militar, els perpetradors eren els militars. Espanya, en canvi, venia d'una dictadura de 36 anys amb un únic dictador, Francisco Franco.

Quant a l'índex de legalitat dels robatoris, a Argentina va ser una trama clandestina, en canvi a Espanya es va tractar d'una xarxa pública emmascarada per diferents organismes, fins a tal punt que es va crear un marc legal per tenir protegits els robatoris. Respecte a la destinació de les embarassades i, per tant, el lloc dels parts, a Argentina es localitzaven en Centres Clandestins de Detenció i, a vegades, eren traslladades a l'Hospital Militar. A Espanya es portaven a les presons franquistes, ja que es tractava de dones republicanes; tot i que, a vegades també es portaven a clíniques i maternitats.

⁴⁸ Souto, Luz C. (2014). Panorama sobre la expropiación de niños en la dictadura franquista. Propuesta terminológica, estado de la cuestión y representaciones en la ficción. *Kamchatka, Revista de análisis cultural*. Pàgina 73.

⁴⁹ Souto, Luz C. (2021). Los hijos del aire. Intersecciones en las novelas de autores españoles y argentinos sobre robo de niños. En *Decir desaparecido(s) II: Análisis transculturales de la desaparición forzada. Lit Ibéricas*. Pàgina 78.

⁵⁰ De Lorenzi, Mariana., Gallego, Aranzazu. i Fernández, Paulina. (2019). Adopción y derechos. El acceso a los orígenes en Argentina, Chile y España. Ediciones Universidad de Salamanca. *América Latina Hoy*, 83. Pàgina 19.

⁵¹ Souto, Luz C. (2014). Panorama sobre la expropiación de niños en la dictadura franquista. Propuesta terminológica, estado de la cuestión y representaciones en la ficción. *Kamchatka, Revista de análisis cultural*. Pàgina 74.

En ambdòs països, els perpetradors dels delictes van ser l'Estat i les forces de l'Estat. En el cas argentí ens referim als comandants de les Juntes Militars, i en el cas espanyol a l'Església, principalment. A més, en tots dos casos, els respectius perpetradors van justificar els crims comesos durant les dictadures, com si fos un acte de salvació del suposat perill que corrien amb les seves famílies biològiques; per aquest motiu els apartaven de les seves mares i s'asseguraven d'inculcar uns determinats valors en base a la ideologia del règim. Però, també van arribar a negar tots els crims comesos, ja que ells no ho consideren crims. Tot i això, es tracta d'un crim que no només va implicar a l'Estat, sinó que també hi van formar part individus i organitzacions civils, tant a Espanya com a Argentina.

Respecte la finalitat de les apropiacions/expropiacions, era la mateixa en els dos països, ja que l'objectiu era reeducar als nens i nenes segons la ideologia dictatorial imperant en el moment. Els nens i nenes menors d'edat resulten un dels objectius principals, tenint en compte que són més susceptibles a manipulacions i, per tant, poden ser transformats més fàcilment, i adaptar nous valors i ideologies. A Espanya, però, els objectius i les persones encarregades de sostreure els menors i donar-los en adopció varien durant les etapes, ja que principalment l'Església ocupa un lloc primordial, però més endavant són les infermeres i els doctors els qui actuen com a col·laboradors principals amb l'Estat. Per tant, a Espanya, les apropiacions indegudes van començar com a eina de repressió política i van derivar en un negoci.

Les investigacions a Argentina es duen a terme abans que acabi la dictadura, en canvi a Espanya no es comencen a denunciar i a investigar els fets dins l'any 2002, 27 anys després de la mort de Franco. La diferència recau, doncs, en què a Argentina es va fer una macro causa per jutjar les apropiacions indegudes, ja que es va convertir en una qüestió d'estat; en canvi, a Espanya les denúncies han anat fent-se de manera individual, així com els judicis per jutjar als responsables. Així doncs, quant als recursos per a la identificació, a Argentina ens trobem amb diversos recursos per a la identificació: CONADI, Banco Nacional de Datos Genéticos, Equipo forense, Equipo psicològic, etc. En canvi, a Espanya els estudis genètics encara es fan en laboratoris privats, a costa dels interessats.

Respecte a les lleis de caràcter nacional, a Argentina hi ha diverses: Ley Nacional n. 23.511; Ley Nacional n. 25.457; Ley Nacional n. 25.914 i Decreto n. 715/2004. A Espanya només es destaca l'Auto del jutge Garzón. A més, a Argentina s'ha anat fent un seguiment de l'estat -a través de l'Informe *Nunca Más*- de la situació envers a les apropiacions indegudes que van tenir lloc durant la dictadura militar, ja que l'última vegada que es va retocar va ser al 2006, quan la Secretaria de Drets Humans de la Nació va afegir-hi un pròleg.

6. CONCLUSIONS

La dictadura franquista i la dictadura militar argentina van permetre instaurar una xarxa de relacions de poder -entre institucions públiques, esglésies, famílies considerades poderoses i altres agents socials- que va fer possible la sistematització de les apropiacions il·legals de menors. Aquestes pràctiques van provocar la construcció forçada d'intentitats seguint un patró ideològic i polític molt marcat, així com la destrucció de tots aquells "adversaris" que no s'ajustaven a aquesta ideologia. Això va provocar que els nens i nenes afectats fossin allunyats dels seus entorns familiars i culturals, sense cap mena de preocupació cap a les conseqüències d'aquests fets.

. En el marc de la teoria exposada anteriorment és evident que, en els dos casos analitzats, la pràctica d'apropiació va tenir un caràcter sistemàtic; les accions van ser planificades prèviament a ser comeses per els actors perpetradors i no es va tractar de casos aïllats, sinó que tots estaven connectats sota el mateix objectiu -com a eina de control i repressió contra la ciutadania contrària al règim-.

Des del punt de vista criminològic, les apropiacions indegudes es consideren greus violacions als drets humans i es podrien classificar com a delictes de lesa humanitat dins d'un context de terrorisme d'estat -tal i com ha estat sentenciat a Argentina-. En base a l'article 607.1 bis del Codi Penal Espanyol, es considera delictes de lesa

humanitat l'atac, generalitzat o sistemàtic contra la població civil, o contra una part d'ella -com és el cas-, per raó de pertinença de la víctima a un grup o col·lectiu perseguit per motius polítics, racials, nacionals, ètnics, culturals, religiosos, gènere o per altres motius inacceptables per al Dret Internacional.

Des d'un punt de vista victimològic, podríem dir que estem davant d'un maltractament intitudinal, a l'entendre aquest com un tipus de violència cap als menors per part de qualsevol legislació o negligència dels poders derivada de l'actuació de l'estat que pot comportar un abús en contra del benestar emocional o que, directament, vulneri els drets fonamentals del menor. La separació del menor amb la seva família pot comportar conseqüències negatives per al benestar emocional del menor en qüestió, ja que pot generar sentiments de pèrdua, d'abandonament, de confusió i d'inseguretat al no tenir clara la seva pròpia identitat.

A Espanya hi ha hagut molts entrebancs per poder visibilitzar els fets i, conseqüentment, jutjar-los; la llei d'amnistia aplicada a Espanya ha estat un obstacle per al reconeixement dels delictes comesos durant la dictadura franquista i les seves víctimes. En canvi, a Argentina, les víctimes i familiars dels menors que van ser apropiats durant la dictadura militar van poder obrir una causa judicial, gràcies al suport d'associacions de drets humans.

A Espanya, la *Ley 52/2007, por la que se reconocen y amplian derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura*, segons Peris, Maribel (2015) "no assumeix directament la impugnació de la violació dels drets humans ja que prescindeix en termes absoluts dels seus principis, el dret de la víctima de dirigir-se contra l'autor de la violació i les reformes de les institucions estatals amb la destitució dels funcionaris públics responsables."

La justícia espanyola ha vulnerat, des del fi de la dictadura, el dret a la veritat de les víctimes, tenint en compte la destrucció cap a la identitat individual dels menors afectats, així com la identitat col·lectiva de totes les víctimes, no ha tingut cap resposta condemnatòria. És necessari, doncs, que els autors d'aquests crims, tant els perpetradors directes com els col·laboradors necessaris, siguin jutjats davant de la justícia i processats per les seves accions. A més, és necessari que es prenguin mesures per garantir que aquests crims no tornin a tenir lloc en la actualitat.

Considero que l'apropiació indeguda de menors per part d'un estat comporta unes conseqüències molt greus per a les víctimes; la falta de contacte i de suport emocional, així com la pèrdua de la pròpia identitat i de la família, pot augmentar el risc que els menors pateixin problemes de salut mental. A més, el fet que a Espanya no s'hagi jutjat la causa com van fer a Argentina vulnera el dret a les víctimes a obtenir la veritat i a ser reparades. En aquesta línia, Amnistia Internacional ha pogut constatar que Espanya no garanteix a les víctimes d'apropriacions indegudes, ni als seus familiars, el dret fonamental a accedir a una justícia efectiva, per poder recuperar la seva pròpia identitat com a persona. Per tant, podríem afirmar que estem davant d'un crim encobert quan ens referim al cas espanyol i que, per contrari, es tracta d'un crim reconegut en el cas d'Argentina.

És necessari que l'Estat espanyol estableixi garanties clares i fiables de protecció dels drets fonamentals dels menors víctimes de les apropiacions indegudes durant la dictadura franquista, ja que tenen el dret a un judici just i imparcial, a obtenir la veritat i a conèixer els seus orígens i la seva pròpia identitat. Seria important també, de cara a preservar la memòria col·lectiva de totes les víctimes, i les seves famílies, que s'obris un procediment penal sobre el conjunt dels delictes comesos durant el franquisme, per tal de poder conèixer la veritat sobre els crims del passat, ja que la memòria col·lectiva ha d'assegurar-se per part de les institucions de l'Estat.

7. BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA:

Abuelas de Plaza de Mayo. <https://www.abuelas.org.ar/>

Amantze Regueiro, Sabina (2013). El secuestro como abandono. Adopciones e institucionalizaciones de niños durante la última dictadura militar. *R. Katál, Florianópolis*, v. 16, n. 2. Recuperado de: <https://periodicos.ufsc.br/index.php/katalysis/article/view/S1414-49802013000200003/25680>

Amnistía Internacional. *Casos cerrados, heridas abiertas: el desamparo de las víctimas de la Guerra Civil y el franquismo en España, Sección Española de Amnistía Internacional*. Madrid: Sección española de Amnistía Internacional, 2012. Recuperat de: https://doc.es.amnesty.org/ms-opac/doc?q=*:*&start=0&rows=1&sort=fecha_desc&fq=norm&fv=*&fo=and&fq=mssearch_fld13&fv=EUR4110212&fo=and

Araneta, María Julia i Massano, Juan Pedro. (2020). Argentina: La Comisión Nacional sobre Desaparición de Personas. En Arbeláez Rojas i Montoya Vásquez (Comps.). *Voces por la verdad: Una mirada interdisciplinaria a las comisiones de la verdad para comprender el caso colombiano*. Medellín: Editorial Universidad Pontificia Bolivariana. *Memoria Académica*. Recuperat de: <https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/libros/pm.4414/pm.4414.pdf>

Arnos Martínez, Maitane; Bombelli, J. Ignacio; Muratori, Marcela; Mele, Silvia V i Zubieta, Elena M. (2013) *La CONADEP y el Informe Nunca Más: conocimiento, eficacia y emociones asociadas*. Facultad de psicología -UBA. Secretaría de investigaciones. Anuario de investigaciones. Pàgina 197. Recuperat de: <http://www.scielo.org.ar/pdf/anuinv/v20n1/v20n1a18.pdf>

BOE. *Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura*. Recuperat de: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-22296>

Bonet Esteva, Margarita (2013). *Los niños arrebatados por el franquismo a las mujeres. Constelaciones de casos, puntos de conexión y posibles abordajes penales*. Universitat Autònoma de Barcelona. Recuperat de: https://ddd.uab.cat/pub/poncom/2013/123066/ninarrframuj_a2013iSPA.pdf

Comissió Internacional de Juristes. (1983). *Terrorism and human rights*. Recuperat de: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Factsheet32EN.pdf>

Comissió Interdepartamental per a la Concreció d'una Estratègia Interdepartamental i Integral davant la Desaparició Forçada de Menors. Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia. Febrer 2021. Recuperat de: https://justicia.gencat.cat/web/.content/home/departament/plans_estrategics/Informe-CIDFM-20210208.pdf

Congreso de la Nación Argentina. Ley 25.914. Recuperat de: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-25914-97981/texto>

Cortina, José Miguel de la Rosa. (2017). El delito de sustracción de menores: última jurisprudencial. Centro de Estudios Jurídicos. Recuperat de: <https://www.fiscal.es/documents/20142/100691/Ponencia+de+la+Rosa+Cortina,+José+Miguel.pdf/24309fb3-23aa-07d4-a7cc-fde6bd7d64c7>

Chinchón Álvarez, Javier., i Vicente Márquez, Lydia. (2010). Informe en derecho. Causa especial núm. 20048/2009: Querella(s) interpuesta(s) contra el magistrado-juez D. Baltasar Garzón Real, por el supuesto

delito de prevaricación. Examen de los argumentos del auto de 3 de febrero de 2010 desde la perspectiva del derecho internacional. Asociación Española para el Derecho Internacional de los Derechos Humanos. Recuperat de: https://eprints.ucm.es/id/eprint/10341/1/INFORME_FINAL_AUTO_VARELA-GARZÓN_AEDIDH.pdf

Chinchón Álvarez, Javier, i Vicente Márquez, Lydia. (2010). La investigación de los crímenes cometidos en la guerra civil y el franquismo como delito de prevaricación. Análisis crítico del auto del Tribunal Supremo de 3 de febrero de 2010 desde la perspectiva del derecho internacional. *Revista Electrónica de Estudios Internacionales*. Recuperat de: https://eprints.ucm.es/id/eprint/110962/1/La_investigación_de_los_crímenes_cometidos_en_la_Guerra_Civil_y_el_franquismo_como_delito_de_prevaricación._Análisis_crítico_del_Auto_del_Tribunal_Supremo_de_3_de_febrero_de_2010_desde_la_perspectiva_del_Derecho_internacional.pdf

De Lorenzi, Mariana., Gallego, Aranzazu. i Fernández, Paulina. (2019). Adopción y derechos. El acceso a los orígenes en Argentina, Chile y España. Ediciones Universidad de Salamanca. *América Latina Hoy*, 83. Recuperat de: https://gredos.usal.es/bitstream/handle/10366/142420/Respuesta_a_las_revisiones.pdf?sequence=1&isAllowed=y:

Diz, María Luisa. (2019). Abuelas de Plaza de Mayo, hijos de desaparecidos, nietos recuperados y hermanos: de las “labores detectivescas” a las acciones y producciones culturales, artísticas y mediáticas. *Hallazgos*, vol. 16, núm. 31. Recuperat de: <https://www.redalyc.org/journal/4138/413859107003/413859107003.pdf>

Duva, Jesús i Junquera, Natalia. (2011). *Vidas Robadas*. España: Aguilar. Recuperat de: https://books.google.es/books?id=x411UCWt_dcC&printsec=frontcover&hl=ca&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

European Court of Human Rights. Convenio Europeo de Derechos Humanos. Recuperat de: http://www.echr.coe.int/documents/convention_spa.pdf

Floria, Carlos Alberto i García, César A (1992). *Historia de los argentinos*. LaRousse.

Gonzalez Duró, Enrique. (2012). *Los psiquiatras de Franco. Los rojos no estaban locos*, Edic Peninsula, Madrid.

Greco, Bárbara. (2020). *Luz C. Souto. Memorias de la orfandad. Miradas literarias sobre la expropiación / apropiación de menores en España y Argentina*. Madrid: Iberoamericana - Vervuert, 2019. América sin Nombre. Recuperat de: <https://iris.unito.it/bitstream/2318/1722373/1/reseñaSouto.pdf>

Informe de la Comisión Nacional sobre las Desapariciones de Personas: *Nunca más*. Recuperat de: <http://www.derechoshumanos.net/lesahumanidad/informes/argentina/informe-de-la-CONADEP-Nunca-mas.htm>

Informe de Misión y Recomendaciones a raíz de la visita de información realizada en España del 22 al 23 de mayo de 2017. Recuperat de: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/149253/1140098ES.pdf>

Laino Sanchis, Fabricio. (2020). La apropiación de niños y niñas en el marco del terrorismo de Estado y las luchas por su restitución en Argentina (1975-actualidad). *Revista Universitaria de Historia Militar*. Volumen 9, número 19. Recuperat de: https://ri.conicet.gov.ar/bitstream/handle/11336/171943/CONICET_Digital_Nro.7debd008-1a86-47e4-b492-745bb851ada9_B.pdf?sequence=2&isAllowed=y

- López, Pedro (2014) *Crímenes del franquismo, derecho y justicia transicional*. In III Congreso Internacional de Derechos Humanos. Recuperat de: <https://eprints.ucm.es/id/eprint/29380/>
- Luque, Soledad i Esteso, María José (2018). El robo de bebés desde una perspectiva de género. *Nuestra Historia*, 5. Recuperat de: http://buscoserqueridobio.es/bsqb_03_html/bsqb_03_ht_02_menusup_inicio Contac_info_asoci_medios_descar/bsqb_03_ht_02_menusup_02_asocia_webs/bsqb_03_ht_menusup_02_asocia_01/bsqb_todos_los_ninos_sontambien_mis_ninos/todos_los_ninos_zip/2018.07.28_memoria_robo_bebes_perspectiva_genero.pdf
- Madres de Plaza de Mayo. Recuperat de: <http://madres.org/>
- Madres de Plaza de Mayo Fundadoras. Recuperat de: <http://madresfundadoras.blogspot.com/>
- Molinero, C., i Ysas, P. (2010). *Franquisme: La Història I Els Historiadors*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Mediavilla, Manu (2021). *Sustracciones ilegales de bebés en España*. Amnistía Internacional España. Recuperat de: <https://www.es.amnesty.org/en-que-estamos/reportajes/sustracciones-ilegales-de-bebes-en-espana-durante-franquismo-y-democracia/>
- Ministerio de Cultura. Presidencia de la Nación Argentina. El nunca más y los crímenes de la dictadura. Programa libros y casas. Recuperat de: https://librosycasas.cultura.gob.ar/wp-content/uploads/2015/11/LC_NuncaMas_Digital1.pdf
- Perelló, C. S. (2019). Una mirada comparativa sobre la sustracción de menores en dictaduras y los procesos de denuncia. *Trabajos y Comunicaciones* (50), e094. Recuperat de: <https://doi.org/10.24215/23468971e094>
- Peris, Maribel (2015). Els crims del franquisme 76 anys després. Grup per la recerca de la memòria històrica de castelló. Recuperat de: <https://memoriacastello.cat/els-crims-del-franquisme-76-anys-despres/>
- Peris Muiños, María Isabel. (2016). La impunidad de los crímenes del franquismo. *Drets, Revista valenciana de reformes democràtiques*. Recuperat de: <http://revistes.gva.es/ojs/index.php/drets/article/viewFile/97/98>
- Ravetllat Balleste, Isaac (2012). El interés superior del niño: concepto y delimitación del término. *Educatio Siglo XXI*, Vol. 30 n° 2. Recuperat de: <https://revistas.um.es/educatio/article/view/153701/140741>
- Sanz-Diez, Marina. (2013). La entrega de menores eludiendo los procedimientos legales de adopción. Delito contra las relaciones familiares y detenciones ilegales. Sobre el llamado “robo de bebés”. *Revista Europea de Derechos Fundamentales*. Recuperat de: <https://scholar.google.com/citations?user=NpnkKQMAAAAJ&hl=es>
- Soler i Jiménez, Joan. (2012). Transició digital i funció social dels arxius històrics. *Revista d'Història* 27. Recuperat de: <https://raco.cat/index.php/Terme/article/view/261675>
- Souto, Luz C. (2014). Panorama sobre la expropiación de niños en la dictadura franquista. Propuesta terminológica, estado de la cuestión y representaciones en la ficción. *Kamchatka, Revista de análisis cultural*. Recuperat de: <https://ojs.uv.es/index.php/kamchatka/article/view/3582/3357>
- Souto, Luz C. (2015). La apropiación de niños en España y Argentina. Dos políticas de la memoria. *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 40(1), 247–273. Recuperat de: <http://www.jstor.org/stable/24717181>

Souto, Luz C. (2016). Formas de expropiación. Historia, memoria y narración sobre los niños robados del franquismo. *CELEHIS - Revista del Centro de Letras Hispanoamericanas*. Recuperat de: <http://www.scielo.org.ar/pdf/celehis/n31/n31a08.pdf>

Souto, Luz C. (2021). Los hijos del aire. Intersecciones en las novelas de autores españoles y argentinos sobre robo de niños. En Decir desaparecido(s) II: Análisis transculturales de la desaparición forzada. *Lit Ibéricas*. Recuperat de: <https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=8GtAEEAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA63&dq=apropiaciones,+identidad+y+parentesco+dictadura+española&ots=2YYKJQGnCc&sig=GhJALO6gjut5wgDc7PRhP72vOmU#v=onepage&q&f=false>

Tébar, Javier i Toran, Rosa (2021). *Vivir en dictadura. La desmemoria del franquismo*. El viejo topo.

Torremare, Guillermo F. (2019). Las víctimas del genocidio argentino. Víctimas de graves violaciones de Derechos Humanos en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos. *AVATARES de la comunicación y la cultura*, num. 17.

Urosevich, Florencia. (2012). *Los modos en que la apropiación de niños desarrollada durante el Proceso de Reorganización Nacional (1976-1983) es narrada por la justicia argentina. Análisis de la sentencia conocida como "Plan Sistemático de Apropiación de Menores"*. Recuperat de: http://conti.derhuman.jus.gov.ar/2016/11/seminario/mesa_18/urosevich_mesa_18.pdf

Vanyó Vicedo, Raquel. (2019). Niños robados: deberes pendientes para España en el acceso a la verdad, la justicia y la reparación. *Cuadernos Electrónicos de Filosofía del Derecho*. Recuperat de: <https://ojs.uv.es/index.php/CEFD/article/view/13999/pdf>

Vanyó Vicedo, Raquel (2020). La desaparición forzada de la identidad: le justicia internacional como antídoto a la impunidad en el caso de los niños robados. *ANIDIP*. 8. Recuperat de: <https://doi.org/10.12804revistas.urosario.edu.co/anidip/a.9907>

Villalta, Carla. (2013). Estrategias políticas y valores locales. El impacto de la apropiación criminal de niños en la sociedad argentina. En *Pensar la infancia desde América Latina: un estado de la cuestión*. Buenos Aires (Argentina): CLACSO. Recuperat de: <https://www.academica.org/carla.villalta/18.pdf>

Vinyes Ribas, Ricard. (2015). *Estructura del sistema de capturas, deportaciones y pérdidas infantiles establecido por la dictadura del general Francisco Franco, 1938-1949*. Fibgar. Recuperat de: <https://fibgar.es/wp-content/uploads/2020/07/estructura-del-sistema-de-capturas-deportaciones-y-perdidas-infantiles-establecido-por-la-dictadura-del-general-francisco-franco-1938-1949.pdf>

Vinyes, Ricard., Armengou, Montse. i Belis, Ricard. (2002). *Els nens perduts del franquisme*. Edicions Proa.